

“THINK TANKS” IN THE CONTEXT OF UKRAINE’S INTEGRATION INTO THE EUROPEAN UNION

Serhiy KOSTYUK

Summary

The article is focused on organizational and research activities of the Ukrainian “think tanks” in the context of Ukraine’s integration into the European Union. The main problems of their operation are addressed and possible ways of solutions are proposed. The paper draws conclusions and proposes Ukraine’s authorities plausible ways to involve non-governmental analytical centers in implementation of the country’s European choice.

НЕУРЯДОВІ АНАЛІТИЧНІ ЦЕНТРИ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ УКРАЇНИ

Serhiy KOSTYUK

Анотація

У статті аналізується організаційно-дослідницька діяльність українських “мозкових центрів” у контексті інтеграції України до Європейського Союзу, з’ясовуються основні проблеми їх функціонування та пропонуються можливі шляхи їх вирішення. Значну увагу приділено висновкам і пропозиціям для органів державної влади в Україні з метою ефективного залучення неурядових аналітичних центрів до реалізації європейського вибору України.

Відсутність у державній машині системи стратегічного аналізу та прогнозування й мінімальна участь широкої громадськості в процесі прийняття і виконання політичних рішень негативно впливають на внутрішнє і зовнішнє становище України. Десять років суспільного розвитку підмінюються тупцюванням на місці. 74% громадян України ідентифікують сьогодні Україну як маловпливову європейську державу, яка перебуває у пошуках свого місця у світі [1].

Експерти визнають, що задекларована стратегічна мета – повноправне членство України в ЄС – не знаходить своєї реалізації, навіть у тому уповільненому темпі, про який йшлося в минулі роки [2]. Характерною рисою двосторонньої співпраці є декларації, які переважають над практичними кроками. Це зумовлено негативним впливом низки внутрішніх і зовнішніх чинників. Основні **чинники внутрішнього характеру**: низький рівень економічного розвитку та повільні темпи реформ; високий рівень корупції; несприятливий інвестиційний клімат для залучення європейських капіталів; невідповідність рівня демократії європейським стандартам; слабкість національних механізмів забезпечення процесу євроінтеграції (законодавче, фінансове, організаційне, кадрове, інформаційно-аналітичне); а також вузька соціальна та політична база його підтримки. **Зовнішні чинники**: надто обережна і стримана позиція ЄС щодо України; інституційні реформи в ЄС та його підготовка до “розширення на Схід”; негативна реакція з боку політичних кіл країн-членів

ЄС і європейських ЗМІ на “касетний скандал”, “справу Г.Гонгадзе”, відставку Уряду В.Ющенка; жорстка та прагматична політика РФ на західному напрямі, яку проводить адміністрація В.Путіна.

На такому тлі зростають консервативно-ностальгічні настрої в масовій свідомості громадян України, поширюється соціальна апатія.

Проте, ситуація не така вже й безнадійна. Останні тенденції свідчать про довгоочікуваний “позитивний сигнал” з боку ЄС стосовно поглиблення співпраці з Україною. Зокрема на самміті ЄС в Гетеборзі, 14 червня 2001р., прийнято рішення запросити Україну до більш тісної співпраці в рамках Європейської Конференції. “Ми з нетерпінням очікуємо поглиблення нашої співпраці, оскільки вона в інтересах як ЄС, так і України”, – підкреслив прем’єр міністр Швеції, головуєчої в ЄС [3].

У зв’язку з цим виникає потреба в подоланні вищезазначених негативних чинників, проведенні систематичного та об’єктивного аналізу процесів суспільно-політичного життя України, виробленні конструктивних пропозицій органам державної влади та місцевого самоврядування за ключовими напрямками співробітництва з ЄС, включенні в їх практичну реалізацію усіх трьох “секторів суспільства” [4]. Як свідчить світовий досвід, ефективним інструментом у вирішенні стратегічних для держави завдань виступає розгорнута мережа неурядових аналітичних центрів (НАЦ) або “мозкових центрів” [5].

Метою даної статті є аналіз організаційно-дослідницької діяльності “мозкових центрів” як дієвих інститутів громадянського суспільства в контексті інтеграції України до ЄС, з’ясування основних проблем у функціонуванні НАЦ і шляхів їх вирішення, а також висновки та пропозиції щодо ефективнішого залучення потенціалу неурядових аналітичних структур до реалізації європейського вибору України.

МЕРЕЖА “МОЗКОВИХ ЦЕНТРІВ” УКРАЇНИ

“Мозкові центри” виступають “інтелектуальним ядром” широкого кола громадських організацій [6]. За визначенням експертів *Freedom House*, “мозкові центри” – це незалежні організації, що реалізують оригінальні дослідження та освітні програми, спрямовані на навчання та здійснення впливу на політиків і осіб, які формують громадську думку з широкого кола економічних, соціальних, політичних, екологічних питань та проблем безпеки” [7]. Крім того, НАЦ виступають інструментом суспільного контролю, а відтак, визначають цілі та цінності суспільства. Нижче аналізується сучасний стан мережі українських НАЦ.

По-перше, дана мережа знаходиться в стадії формування. За даними інтернет-проекту “Мережа аналітичних центрів України” станом на 1 вересня 2001р., в Україні діяло понад 100 “мозкових центрів” [8]. Цей показник має стійку тенденцію до зростання, що зумовлено низкою чинників, зокрема: побудовою громадянського суспільства та утвердженням

принципів демократії; значним “мозковим” потенціалом поза межами державних органів; можливістю залучення фінансової підтримки меценатів; престижністю аналітичних технологій в сучасному світі.

По-друге, “гілки” мережі розгалужені практично по всіх регіонах України. Її основою виступає Київ – 30 центрів. Серед інших міст за кількістю НАЦ виділяються: Львів – 12, Харків – 7, Донецьк, Тернопіль – по 5, Херсон – 4, Івано-Франківськ, Чернівці, Чернігів, Хмельницький – по 3 центри, відповідно[9]. Понад два десятки НАЦ утворено при ВУЗах України, зокрема, Дніпропетровському, Київському, Львівському, Таврійському, Тернопільському та Чернівецькому національних університетах, УАДУ при Президентові України, Харківській національній юридичній академії та ін. Крім того, в Україні діють аналітичні центри бізнесових структур, політичних партій, окремих олігархів і політиків. Для порівняння, у США діє 1200 аналітичних центри, з яких 600 – це незалежні, недержавні громадські організації (НДО), інші 600 – при університетах [10].

По-третє, рівень аналізу, що відповідає світовим стандартам, забезпечують лише окремі центри. Інформаційний простір України наповнений неякісною інформаційно-аналітичною продукцією. Оприлюднення недостовірної (неперевіреної, неточної, спотвореної) інформації вже породжує в Україні політичні конфлікти [11]. Професійний аналітичний матеріал “мозкового центру” має бути об’єктивним, не заангажованим, стислим, чітким і легким для читання. Водночас – глибокий і своєчасний аналіз проблеми з обґрунтованими висновками та пропозиціями. Власне соціальна результативність аналітики визначається тим, чи пропонуються соціальні технології, способи контролю та викорінення тих проблем, що порушують дослідження [12]. Тільки така аналітика є конкурентноспроможною на вітчизняному та світовому інтелектуальному ринках.

По-четверте, потужний “мозковий центр” – це мобільний колектив із 10-30 професіоналів, з фаховою підготовкою у вітчизняних і закордонних університетах, науковими ступенями, практичним досвідом роботи в органах державної влади чи науково-дослідних установах, вмінням готувати аналітичні матеріали, наукові та публіцистичні статті, консультувати органи державної влади, давати коментарі ЗМІ.

Необхідними умовами утвердження авторитетного “мозкового центру” виступають: стартовий ресурс (людський, фінансовий, технічний); результати діяльності, які відповідають світовим стандартам; інформаційна підтримка збоку ЗМІ; сприйняття альтернативних пропозицій владними структурами.

До авторитетних неурядових аналітичних структур України, які приділяють важливу увагу зовнішньополітичній проблематиці, слід віднести: Агентство гуманітарних технологій (АГТ), Асоціацію молодих українських політологів і політиків (АМУПП), Атлантичну Раду України (АРУ), Інститут політики (ІП), Культурологічний часопис “І” (КЧ “І”), Київський

центр інституту Схід-Захід (КЦІСЗ), Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД); Український центр економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова (УЦЕПД), Центр європейських та міжнародних досліджень (ЦЄМД), Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України (ЦМКЗПУ). Потенційно потужними організаціями є Інститут Євроатлантичного Співробітництва (ІСАП), Товариство зовнішньої політики України (ТЗПУ), Центр стратегічних досліджень (ЦСД).

Серед “євроінтеграторів” слід виокремити євроклуби – молодіжні НДО, які поставили за мету своєї діяльності всіляке сприяння процесам європейської України. Станом на 1 вересня 2001р., в Україні діяло близько 20 євроклубів. Поряд із ЗМІ, Представництво Європейської Комісії розглядає мережу євроклубів як один з основних засобів спілкування і взаємодії з українською громадськістю [13].

УЧАСТЬ НАЦ У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Виступаючи генераторами свіжих ідей, альтернативних пропозицій та ефективним каналом “зворотного зв’язку” між владою й громадськістю – “мозкові центри” – ефективний рушій інтеграційного процесу. Вони як невід’ємний елемент громадянського суспільства виконують низку важливих завдань, зокрема: захист соціальних, економічних, творчих, наукових та інших інтересів громадян; формування загальнонаціональної підтримки процесу інтеграції, що на сьогодні є головними завданнями діяльності Уряду на європейському напрямі [14]; підвищення загального рівня поінформованості населення про ЄС, його історію, сучасний стан і перспективи розвитку; інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної влади; формування механізмів регіональної інтеграції; сприяння розвитку форм суспільного діалогу (шляхом згладжування гострих кутів у питаннях зовнішньополітичних пріоритетів як еліти так і населення); встановлення партнерських відносин із “мозковими центрами” країн Європи; залучення приватного бізнесу до некомерційної суспільної діяльності.

ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦ

Діяльність НАЦ у сфері зовнішньої політики України можна умовно розбити на п’ять головних напрямів.

Перший – здійснення незалежних аналітичних досліджень. Результати проведеного аналізу, як правило, розміщуються у власному друкованому виданні та на WEB-сайті організації в *Internet*. Заслуговують на увагу наступні розробки: “Примара Європи” (АГТ, грудень 1999р.); “Дорога в майбутнє – дорога в Європу. Європейська інтеграція України” (ЦЄМД, травень 2000р.); “Україна на шляху європейської інтеграції” (УЦЕПД, вересень 2000р.); “Стратегічні партнери України: декларації і реалії” (УЦЕПД, грудень 2000р.); “Україна. Польща. Роль та місце у європейській інтеграції” (КЧ “І”, лютий 1999р.); “Україна

– Європейський Союз. Кордон 2000 + ?” (КЧ “І”, березень 2001р.); “The European Union and Ukraine: the Need for a New Vision” (КЦСЗ, липень 1999р.); “Моніторинг зовнішньої та безпекової політики України в 2000р. (ЦМКЗПУ, 1997-2001pp.). Належну увагу даній проблематиці приділяють видання "Нова політика" (АМУПП) та "Політичний календар (ІІ).

Другий – проведення соціологічних опитувань громадської думки населення України та експертних опитувань. Отримані результати – індикатор стану та перспектив європейської політики України, а відтак, вони повинні активно використовуватись державними органами для вироблення ефективної політики на європейському напрямі.

Привертають увагу соціологічні дослідження ІІ, МЦПД, УЦЕПД та ЦМКЗПУ. Наприклад, з метою співставлення думок національної еліти і населення України стосовно проблем європейської інтеграції України, в липні 2000р. УЦЕПД провів експертне та загальнонаціональне опитування [15], результати якого були оприлюднені провідними інформаційними агентствами України, широко коментувались у вітчизняних і закордонних ЗМІ.

Третій – організація публічних акцій (круглих столів, конференцій, семінарів, брифінгів, зустрічей). Такі заходи – незалежні форуми для дебатів, що сприяють виробленню пропозицій владним структурам. Серед учасників: народні депутати України, фахівці Комітету у закордонних справах Верховної Ради України, Головного управління зовнішньої політики Адміністрації Президента України, провідні науковці, вітчизняні та закордонні незалежні експерти, дипломати, представники ЗМІ. Протягом 1997-2000рр. НАЦ провели десятки публічних акцій з актуальних проблем взаємовідносин України з європейськими інституціями. Помітними подіями в Україні та за її межами стали: круглі столи “Україна і ЄС: сучасний стан та перспективи взаємовідносин” (УЦЕПД, грудень 1997р.); “*Enlargement Process in Europe & Security of Ukraine*” (УНЦПД, травень 1998р.); “Україна та Європа: єдність у розмаїтті” (КЧ “І”, червень 1998р.); прес-конференція “Проблеми та перспективи інтеграції України до ЄС” (УЦЕПД, вересень, 2000р.); зустріч експертів “Розвиток та розширення ЄС під час головування Франції. Перспективи України” (АРУ, жовтень 2000р.); конференція “Європейська інтеграція: парламентський вимір” (МЦПД, жовтень 2000р.); круглий стіл "Стратегічні партнери України: декларації і реалії” (УЦЕПД, листопад, 2000р.); круглий стіл “Кордони Європи – кордони України: через спільні інтереси до спільної безпеки” (ЦМКЗПУ, лютий 2001).

Четвертий – співпраця з представниками ЗМІ. Саме цей напрям діяльності НАЦ дозволяє недержавним організаціям доносити думку громадськості до влади. Практично щодня представники ЗМІ використовують аналітичні матеріали, фактичні дані, експертний коментар, результати соціологічних опитувань НАЦ. Науково-публіцистичні та періодичні

видання регулярно публікують статті незалежних експертів з проблем євроінтеграції України.

П'ятий – співпраця з органами державної влади. Сьогодні не можна говорити, що влада не враховує думку недержавних аналітиків. Як писав “Президентський вісник”, “влада просто дуже перебірлива, має справу не з дилетантами та початківцями, а із солідними аналітичними установами й авторитетними в цій сфері науковцями” [16]. Декілька прикладів такої співпраці. З метою залучення наукових установ, державних і недержавних аналітичних центрів, відомих учених-суспільствознавців, фахівців у галузі політичних наук до поглибленого вивчення процесів суспільно-політичного розвитку України, вироблення рекомендацій щодо стратегії внутрішньої політики держави, у листопаді 2000р. при Президентові України було утворено Громадську раду експертів із внутрішньополітичних питань як консультативно-дорадчий орган [17]. Існує мережа радників на громадських засадах також у службі Прем'єр-міністра. Експерти НАЦ залучалися до підготовки тематичної доповіді “Україна і Європейський Союз”, яку було вперше включено до тексту Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році” [18]. У МЗС України вони задіяні у розробці заходів із покращання міжнародного іміджу України.

На ефективну співпрацю “мозкових центрів” з Урядом спрямовано проект “Єврофорум”, розроблений ЦСД у партнерстві з декількома громадськими організаціями та підтриманий органами державної влади. У рамках проекту, кожні два місяці проводиться зібрання представників “трьох секторів” суспільства, які займаються питаннями європейської інтеграції та виробляються рекомендації владним структурам для активнішого руху країни до Європи [19].

Бажання сторін до розширення і поглиблення співпраці підтвердила також конференція “Влада та громадськість: співпраця у прийнятті рішень” [20].

Шостий – міжнародні контакти. Українські “мозкові центри” співпрацюють із зарубіжними аналітичними центрами та провідними експертами для реалізації спільних проектів, обміну інформаційно-аналітичною продукцією, участі в міжнародних конференціях, зустрічах тощо. Партнерські контакти склалися з організаціями Бельгії, Великої Британії, Канади, Німеччини, Польщі, Росії, США.

Таким чином, **ініціативи НАЦ на всіх основних напрямках їхньої діяльності можна лише вітати, оскільки виграв буде очевидним для суспільства та держави.**

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ

Діяльність “мозкових центрів” була б неможливою без підтримки міжнародних донорів: *Friedrich Ebert Stiftung*, *Konrad Adenauer Foundation*, делегації Європейської Комісії в Україні, *Freedom House*, *USAID*, *McArthur Foundation*, *Renaissance Foundation*, *Eurasia*

Foundation, C.S.Mott Foundation, Know-How Fund, the World Bank, Counterpart International, посольств США, Великої Британії, Нідерландів, Канади та ін. Зокрема, Freedom House підтримав проекти “Європейський вибір України” (МЦПД), “Сприяння реалізації ефективної політики кордонів України” (ЦМКЗПУ); USAID – проект “Єврофорум” (ЦСД). Таких прикладів – десятки.

Фінансову підтримку “мозковим центрам” надають також представники вітчизняного бізнесу, які часто виступають співзасновниками цих організацій.

ПРОБЛЕМИ “МОЗКОВИХ ЦЕНТРІВ”

Серед проблем, що ускладнюють діяльність “мозкових центрів”, слід зазначити:

(а) недосконалість правового поля. Досі не прийняті новий Цивільний кодекс України та інші необхідні закони, що регламентували б діяльність НДО. Натомість, існують численні підзаконні акти (загальна кількість нормативно-правових актів, які регулюють оподаткування неприбуткових організацій в Україні, станом на 1 квітня 2000р., становила майже 350 законів, указів, постанов, інструкцій, листів [21]). У 2000р. ВР України було прийнято Закон України “Про внесення змін і доповнень до декрету КМУ “Про прибутковий податок із громадян””, який не тільки не змінив поняття про благодійну допомогу, але й зменшив пільги громадянам, які фінансово підтримували НДО. У зв’язку з тим, що в його підготовці не був задіяний широкий спектр громадських організацій, експертів у галузі некомерційного права, цей Закон містить численні статті, які є несумісними з діючим правовим полем у цій сфері і неприйнятним для повноцінної діяльності “третього сектору” [22]. Це, в свою чергу, не відповідає стандартам права ЄС, що є тривожним сигналом, оскільки адаптація українського законодавства до законодавства ЄС виступає ключовим елементом успішної євроінтеграції [23];

(б) неузгодженість дій різних гілок влади щодо забезпечення роботи НАЦ;

(в) втручання держави в діяльність громадських організацій (неправомірні дії державних службовців, покликаних контролювати функціонування НДО);

(г) надання переваг певним неурядовим організаціям в залежності від політичних симпатій влади;

(д) недостатні джерела фінансування;

(е) відсутність цивілізованого ринку інтелектуально-аналітичних послуг в Україні та заангажованістю багатьох центрів;

(є) “закритий” режим праці більшості НАЦ. Відсутня практика публічних звітів НДО, що характерна для НАЦ країн Заходу (винятками можуть бути звіти Центру Разумкова та Інституту Схід-Захід).

Загалом, не усунувши ці негативні чинники значна частина українських НАЦ існуватиме лише “на папері”. Інша ж – не матиме високого рівня довіри громадян й залишатиметься одвічними “грантопошукувачами”.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

У "мозкових центрах" задіяний значний інтелектуальний потенціал країни, який здатний пропонувати державним органам свій аналіз ситуації, прогноз розвитку та можливі рішення, а відтак – виступати ефективним механізмом досягнення стратегічних цілей.

Для залучення НАЦ до проведення ефективної європейської політики, органами державної влади доцільно вжити наступних заходів:

- запровадити процедуру вироблення стратегічних документів і обговорення важливих урядових рішень у сфері зовнішньої політики залучаючи представників НАЦ;
- регулярно проводити зустрічі з представниками “мозкових центрів” з метою з’ясування питань якими вони займаються у сфері європейської інтеграції України, їхніх потенційних можливостей, фінансування;
- регулярно організовувати спільно з “мозковими центрами” Круглі столи на тему “Україна – ЄС”, результатом яких повинні бути конкретні пропозиції щодо вдосконалення євроінтеграційної політики України;
- заснувати періодичне інформаційно-аналітичне видання присвячене питанням євроінтеграції України, на кшталт щомісячного бюлетеня “Інтеграція”, який видає польське Бюро Комітету європейської інтеграції з 1997р., із практикою публікацій аналітичних матеріалів НАЦ.

Для створення сприятливих умов розвитку НАЦ органами державної влади доцільно вжити наступних заходів:

- удосконалити правове поле діяльності “третього сектору”, зокрема прийняти закон, що визначав би принципи співпраці НАЦ із органами державної влади;
- зменшити до мінімуму втручання держави в діяльність громадських організацій. Неурядові центри – це важливий елемент громадянського суспільства, не варто вбачати в них якусь опозицію, котра спить і бачить, як би “наїхати” на владу чи продати державні таємниці” [24];
- заохочувати донорів до проектів спрямованих на сприяння євроінтеграції України та утвердження інститутів громадянського суспільства;
- інформувати НАЦ про програми технічної допомоги та консультувати стосовно участі в реалізації програм;
- запровадити тендерну основу для виконання держзамовлень НАЦ.

Залучення "мозкових центрів" до реалізації євроінтеграційної політики України не тільки сприятиме розширенню соціальної бази підтримки європейського

інтеграційного вектору, формуванню проєвропейської більшості в суспільстві та посиленню інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності владних структур, але й стане ще свідченням становлення в Україні громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. За даними соціологічного дослідження Центру Разумкова, проведеного в січні-лютому 2000р. Було опитано 2010 респондентів у віці від 18 років у всіх 27 регіонах України.
2. Зовнішня та безпекова політика України: 2000/2001рр. Річна аналітична доповідь Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України. – К., 2001. – С.15.
3. Прес-конференція Прем'єр-міністра Швеції Й.Перссона // Інтерфакс-Україна. – 20 червня 2001р.
4. Загальноприйнятим є умовний поділ суспільства на три "сектори": 1) державний; 2) комерційний; 3) громадський, неприбутковий (політичні партії та рухи, Церква, благодійні фундації, аналітичні центри, просвітницькі установи, профспілки, страхові та пенсійні фонди, кредитні спілки, спортивні клуби та ін.).
5. З англійської мови – *think tank*.
6. За офіційними даними, сьогодні в Україні налічується понад 25,000 громадських організацій.
7. Неурядові дослідницькі організації Центральної та Східної Європи. – К., 1998. – С.IX.
8. Див.: <http://www.intellect.org.ua/catalog/users.php>.
9. Там само.
10. Білецький В. "Мозкові центри" в США // <http://www.intellect.org.ua/news/news.php>.
11. Актуальні проблеми інформаційної безпеки України. Аналітична доповідь УЦЕПД ім. О.Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2001. – No.1. – С.25.
12. ¹Дацюк С. Критическая аналитика в Украине // http://www.uis.kiev.ua/russian/win~_xyz/crit_an_ukr.html.
13. Див.: http://www.delukr.cec.eu.int/en/info/info-euroclubs_en.html.
14. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2001р. No.345 "Про затвердження плану дій щодо реалізації пріоритетних положень програми інтеграції України до Європейського Союзу в 2001 році. – Розділ 4.5.
15. Україна на шляху європейської інтеграції: соціологічне опитування УЦЕПД // Національна безпека і оборона. – 2000. – No.9. – С.2-14.
16. Степаненко М. Амбіції "мізковиків" і потреби суспільства // Президентський вісник. – 26 травня 2001р. – С.6.
17. Указ Президента України "Про Громадську раду експертів із внутрішньополітичних питань" від 4 листопада 2000 року No.1203/2000.
18. Див. <http://www.kuchma.gov.ua/main/speech-11>.
19. Матеріали Всеукраїнської конференції "Українські мозкові центри та Уряд: ініціатива – діалог – співпраця, <http://www.intellect.org.ua/materials/300600conf/3/>.
20. Резолюція конференції "мозкових центрів" України "Влада та громадськість: співпраця у прийнятті рішень", 14-15 травня 2001р., м.Київ.
21. Барановський О. Третій сектор і економіка // Український регіональний вісник. – No.10. – С.4.
22. Див. повний текст коментарів, підготованих Міжнародним центром некомерційного права, <http://www.irf.kiev.ua/ngo>.
23. Див. Костюк С., Істягіна Н. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: стан, проблеми та перспективи // Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. – No.4. – С.196-202.
24. Гриценко А. Команда Олександра Разумкова: і влада і країна задихаються без свіжих ідей // Центр Разумкова, 2000. – К.: Заповіт, 2001. – С.12.